

METAFOORIDEST GRAMMATIKAS*

Helle Metslang

Tallinna Pedagoogikaukool

Metafoori tuntakse võrdlusel põhineva stiilivõttena: üht objekti või nähtust nimetatakse teise nähtuse või objekti nimega, kusjuures neid kahte seob mingi ühistunnus, *tertium comparationis*. Nimetades üht maja *lossiks* ja teist *kastiks*, peidame kujundisse esimese maja toreduse ja teise üksluse kandilisuse. Metafoori võib käsitada laiemaltki analoogial põhineva modelleerimisvõttena, kus üht nähtust tähistatakse teise, mingis suhtes analoogilise nähtuse nimega. Nii laieneb metafoori kasutusala kirjanduse ja rahvaluule stiilivõtetest muudelegi keekekasutuse ja tunnetuse aladele (mõtlemine näiteks arvutikomplekti kuuluvale *hiirele* ja tema *padjale* või ühe või teise paikkonna *kõrgkoolimaastikule*). Keeles ja tunnetuses toimuvate arengute ahelas on metafoorigi oma roll: analoogia põhjal antud nimi või käsitlusviis võib juurduda, nii et tekib polüseemia (nt inimese või looma, aga ka tooli, laua, lambi *jalg*) ja algne tähendus võib lõpuks sootuks ununeda (nt *pii* arvatava algse tähendusega 'hammas').

Nõnda siis on osa metafoore hetkevõlgatused, teised aga keeles juurdunud. (Nende kahe äärmuse vahele jääb teadagi tükk üleminekumaad, aga see pole praegu oluline.) Esimesi võib nimetada okasionaalseteks metafoorideks (nt Kr.J. Petersoni väljend *sinitaeva silm* päikese kohta). Keeles juurdunud on näiteks üksiksõnade metafoorsed kasutused (*hiir, juured, pesa*), metafoorsed fraseologismid (*juuri ajama, pesa punuma*). Metafoor on olnud viimaste aastakümnete huviobjekt nii keeleteaduses kui selle naaberladel. Aga grammatika – kus on siin metafoorid?

Käesoleva loo juured on igapäevases keeleteaduses. Kuidas seletada soomlasele, kes ütleb (1), (2), (3),

* Artikkel põhineb konverentsil "Keelteoskus kui kultuuri osa" (Kuresaare, 8.–9. 12. 2000 peetud ettekandel "Grammatika metafoorid").

- (1) *Veneessä* on masto
- (2) *Autossa* on ratti (Huomo 1997: 209)
- (3) *Pullossa* on etiketti

eestlase väliskohakäänet (4), (5), (6)?

- (4) *Paadil* on mast
- (5) *Autol* on rool
- (6) *Pudelil* on silt

Olen seda erinevust esitanud kui osa ja terviku suhte erinevat modelleerimist. Eesti keel vormistab eluta terviku ja osa suhet (4)–(6), samuti elusa terviku ja osa suhet (7) omaja ja omatava suhtena (8).

- (7) Inimesel on kaks jalga
- (8) Lapsel on õun

Teisisõnu: eestlase jaoks toimib lausete nagu (4)–(6) puhul metafoor (I).

- (I) TERVIK ON OSA OMANIK¹.

Soome keeles kehtib see ainult elusa terviku puhul (9).

- (9) Ihmisellä on kaksi jalkaa

Eluta terviku kohta aga käib soome keeles metafoor (II): (1)–(3).

- (II) TERVIK ON OSA ASUPAIK

Keeltes – nii leksikas kui grammatikas – on juurdunud paljud metafoorid, mis toodud näitega sarnaselt kujutavad üht suhet teise kaudu, enamasti just keerukamat ja abstraktsemat lihtsama ja konkreetsema kaudu (vt. nt. Lakoff & Johnson 1980, Claudi & Heine 1986, Fleischman 1989). Tuntud on näiteks keeltele üldiselt omane lokalism – ruumisuhete kaudu väljendatakse mitmeid

¹ Ene Vainik, analüüsides kognitiivse grammatika raamistikus eesti kohakäänete semantikat, näeb siin samamoodi terviku–osa skeemi ülekandumist (Vainik 1995: 90–91). Teise mõtestusvõimalusena nimetab Vainik elutute subjektide personifitseerimist, nagu seda teeb Vesa Koivisto refleksiivide ja automatiivide suhet käsitledes: nagu inimene, nii ka näiteks suits *laskub* (Koivisto 1992: 104).

muid suhteid. Eesti keeles näiteks väljendavad kohakäänded ka ajasuhteid (10), (11), seisundit (12); sama teevad verbid *tulema* ja *minema* ja muud ruumis liikumist väljendavad verbid ning nende ühendid (13)–(16).

- (10) Seminar toimub mais
- (11) Seminar lükkus maist juunisse
- (12) Halud on hunnikus
- (13) Varsti tuleb kevad
- (14) Piim läks hapuks
- (15) Saladus tuli välja
- (16) Süüdlane kukkus sisse

Abstraktsemateks suheteks, mida tuleb kujutada mingite konkreetsemate kaudu, on näiteks tulevik ja omamine. Tulevikku vormistatakse näiteks kui minemist või tulemist, algust või muutumist (vt nt Metslang 1996). Ka omamine nagu (8) vormistub omakorda mingi veel lihtsama suhte kaudu, milleks läänemeresoome keeltes on kohasuhe: omanik on nagu koht, kus omatav asetseb. B. Heine (1997) eristab mitut keelte omamiskonstruktsiooni läheteskeemi, näiteks lokatsiooniskeem *x is located at y*, kaasnemiskeem *x is with y*, transitivne tegevusskeem *x takes y*. Mitmed B. Heine jt poolt grammatikaliseerumisprotsesside tõukejõududena leitud metafoorid järjestuvad tuttavamast kaugemasse valdkonda suundudes ahelasse (17) (Heine jt 1991: 48).

- (17) isik > objekt > tegevus > ruum > aeg > kvaliteet

Paljustest Lakoffi ja Johnsoni (1980) väljatoodud metafooridest on eesti grammatikas esindatud näiteks (III):

(III) VAHEND ON KAASLANE

Eesti komitatiiv vormistab nii kaaslast (18) kui vahendit (19). Nagu ahelas (17), kasvab asjasuhte vormistamine välja isikusuhetest.

- (18) Anne jalutab oma sõbraga
- (19) Anne kirjutab pliiatsiga

Veel on esindatud näiteks (IV): tulemus justkui tuleb lähtematerjalist välja (20),

- (IV) OBJEKT TULEB SUBSTANTSIST VÄLJA
- (20) Sellest siidist tuleb tantsukleit,

ja (V) – selle kohta, kuidas rohkem–vähem suhet esitatakse üles–alla-suhtena, võiks leida rohkesti näiteid leksikast (hinnad *tõusevad* või *langevad*, on *kõrged* või *madalad*), grammatika poolel ilmneb see metafoor näiteks kaassõnade polüseemias (21), (22).

- (V) ROHKEM ON ÜLES, VÄHEM ON ALLA
- (21) Raamat maksis üle 100 krooni
- (22) Raamat maksis alla 100 krooni

Grammatika jaoks on metafooril (ja ka metoniüümial, mille me siinkohal metafoori alla jätame nagu Lakoff ja Johnson oma raamatus, vt. ka Krikmann 1992) oluline struktuure loov ja grammatikaliseerimise taganttõukav roll. Nagu ilmselt kõik keeles toimuvad protsessid, nagu grammatikaliseerimine, igasugused struktuuri- ja tähendusnihed², on püsimeetafoorid pigem pankroonilise kui dia- või sünkroonse iseloomuga: sama vormi eri kasutused järjestuvad loogiliseks, mitte ajaliseks ahelaks; nii lähtekasutust kui ülekantud kasutust võib keeles samal ajal esineda. Ja nagu muud protsessid, nii võivad metafooridki küll leida ise loomuliku kujunemistee, aga ka levida suguluse või keelekontaktide tõttu või toel. Keelte püsimeetafooride võrdlemine on sammuke nende leviku jälgimise poole.

Järgnevalt vaatleme mõningate eesti grammatika piirkondade püsimeetafoore kõrvuti lähisugulaskeele soome ja kontaktkeele saksa vastetega.³ Lisaks Lakoffi ja Johnsoni metafooridele (III), (IV), (V) olen pakkunud eesti materjali põhjal ka mõningaid omapoolseid, vormistades need Lakoffi ja Johnsoni malli järgi. Ülekande suunda olen oletanud üldiste seaduspärasuste kohaselt kulgevat konkreetsemalt abstraktsemale, lihtsamalt keerulisemale, inimesele lähedaselt inimesest kaugemale. Käsitletavaid tähendusi ja tähendusülekandeid väljendavad osad on näidetes esile tõstetud.

² Mõningatest eesti sõnavaras käimas olevatest tähendusnihetest vt Erelt 1998.

³ Täna Helena Sulkalat ja Gisela Melli soome ja saksa keele alaste nõuannete eest.

1. Käänevormide kasutamine

1.1. Komitatiiv vormistab kaaslast, sama teeb soome kaassõna *kanssa* ja saksa *mit*.

- (18a) Anne jalutab oma sõbraga
- (18b) Anne kävelee ystävänä kanssa
- (18c) Anne spaziert mit ihrem Freund

Sellele komitatiivi esmafunktsioonile rakendub eesti keeles (19a) metafoor (III). Ka saksa *mit* (19c) toimib mõlemas funktsioonis, soome keeles aga märgib vahendit adessiiv (19b). (Kõnekeeles olen juhtunud siiski kuulma ka mõnd üksikut *kanssa*-tarindit vahendit märkimas.)

- (III) VAHEND ON KAASLANE
- (19a) Anne kirjutab pliiatsiga
- (19b) Anne kirjoittaa kynällä
- (19c) Anne schreibt mit dem Bleistift

1.2. Väliskohakäänded. Omamist vormistavad nii eesti kui soome keel (8a), (8b) paiknemisena (VI), s.o kohasuhte malli järgi, saksa keel aga transitiivse malli järgi (8c).

- (VI) OMAMINE ON PAIKNEMINE
- (8a) Lapsel on õun
- (8b) Lapsella on omena
- (8c) Das Kind hat einen Apfel

Omamissuhe on aga nii eesti kui saksa keeles omakorda malliks lisaks elusale ka eluta terviku ja osa suhtele (I), soome keeles aga mitte.

- (I) TERVIK ON OSA OMANIK
- (23a) Majal on kelder
- (23b) Talossa on kellari
- (23c) Das Haus hat einen Keller
- (6a) Pudelil on silt
- (6b) Pullossa on etiketti
- (6c) Die Flasche hat eine Etikette
- (24a) Toobil on kõrvad

- (24b) Tuopissa on korvat
- (24c) Der Stof hat Henkel

1.3. Seestütlev kääne materjali märkijana rajaneb metafooril (IV). Eesti keeles on seda kasutatud nii adverbiaali (25a), predikaatiivi (26a) kui atribuudi (27a) positsioonis, saksa keeles kahes esimeses (25c), (26c), soome keeles ainult adverbiaalina (25b).

- (IV) SUBSTANTS ON OSA LÄHTEKOHT
- (25a) Siidist sai / tehti kleit
- (25b) Silkistä tehtiin mekko
- (25c) Aus der Seide wurde ein Kleid (genäht)
- (26a) Kleit on siidist
- (26b) Mekko on silkkiä
- (26c) Das Kleid ist aus Seide
- (27a) siidist kleit, siidkleit
- (27b) silkkimekko, silkkinen mekko
- (27c) das Seidenkleid

2. Sidesõnad. Nii eesti (28a) kui soome (28b) keeles on hakanud ajakaassõnad (eesti *kuna*, soome *koska* ja *kun*) väljendama ka põhjussuhet (VII). See nihe ei tundu kuigi vana.

- (VII) PÕHJUS ON KAASNEMINE
- (28a) Veikko on kaevanud mind kohtusse, kuna nimetasin teda suvel poliitiliseks petiseks
- (28b) Veikko on haastannut minut oikeuteen, kun / koska nimitin häntä kesällä poliittiseksi petturiksi
- (28c) Veikko hat mich gerichtlich belangt, weil ich ihn im Sommer einen politischen Betrüger genannt habe

3. Kaassõnad. Kaassõnade metafoorsus lähtub nende algsest leksikaalsest tähendusest, kuid siingi võivad mitmed ülekanded ahelduda või kombineeruda.

3.1. käes. Selle kaassõna grammatikaliseerumist, mis eesti keeles on olnud intensiivsem kui soome keeles, on põhjalikut uurinud Krista Ojutkangas, kes näeb mõningaid ühisjooni soome keelega ja impulsse saksa poolelt (vt nt Ojutkangas 2000). Siin esitame paar põhilist eesti metafoori, millele soome keeles väljaspool

esitatud näiteid võib ka mõningaid analooge leida (*käsissä* valdaja tähistajana; *myrskyn kourissa* 'tormi käes / võimuses').

(VIII) VALDAJA ON KÄSI

(29a) Sinu kummut on minu käes

(29b) Lipastosi on minulla

(29c) Deine Kommode ist bei mir

(IX) VÄLINE JÕUD ON VALDAJA

(30a) Laev kõikus tormi käes

(30b) Laiva keinui myrskyssä

(30c) Der Schiff schwankte im Sturm

3.2. *abil, abiga*. Leksikaalsele tähendusele on lähedane kaassõna *abiga*, mis väljendab tõepoolest abilist (31a), (31b), (31c).

(31a) Sain luku lahti venna abiga

(31b) Aukaisin lukon veljeni avustuksella

(31c) Ich öffnete das Schloss mit Hilfe meines Bruders

Samas on eesti *abil* (32a) ja saksa *mit Hilfe* (32c) ka (ebaharilikult) vahendi märkimisviis (32a), mis tähendab metafoori (X). Soome keeles on selle metafoori levik mõnevõrra piiratum: toodud näite puhul oli ainuvõimalikuks vasteks adessiiv (32b), kuid ka *avulla* võib märkida vahendit – näide (33a) Turu ülikooli korpuse SCLOMB allkorpusest HAVU ja selle tõlge eesti keelde (33b).

(X) VAHEND ON ABIMEES

(32a) Sain luku lahti käärde abil

(32b) Aukaisin lukon saksilla

(32c) Ich öffnete das Schloss mit Hilfe einer Scheere

(33a) Seal kaevati dünamiidi abil metsakraave. HAVU 3664

(33b) Siellä kaivettiin metsäojia dynamiitin avulla.

3.3. *üle, alla*. Nendes kahes kaassõnas avaldub üldtuntud metafoor (V). Sama ülekanne on ka soome ja saksa vastete puhul.

(V) ROHKEM ON ÜLES, VÄHEM ON ALLA

(34a) See raamat maksab üle saja krooni

(34b) Tämä kirja maksaa yli sata kruunua

(34c) Dieses Buch kostet über hundert Kronen

(35a) See raamat maksab alla saja krooni

(35b) Tämä kirja maksaa alle sata kruunua

(35c) Dieses Buch kostet unter hundert Kronen

3.4. *vaatamata*. Selles eesti kaassõnas avaldub üldtuntud metafoor (XI), mis esineb paljudel rahvastel ja Piibli väljendi- ja sõnavaras (eesti näiteid: *jumala silm, jumal näeb / vaatab, silma peal hoidma, ette nägema* jne.). Kaassõnaks vormunud on see metafoor eesti (36a) ja saksa (36c) keeles.

(XI) TUNNETAMINE ON NÄGEMINE

(36a) Vaatamata vanemate vastuseisule läks poiss välismaale

(36b) Vanhempien vastustuksesta huolimatta poika lähti ulkomaille

(36c) Ungeachtet des Widerstands der Eltern ging der Junge ins Ausland

4. Verbivormid ja -tarindid. Verbiga väljendatavat tegevust iseloomustavad kategooriad on loomult üsnagi abstraktsed ja tähendusülekannetele vastuvõtlikud. Metafoorsetel ülekannetel rajanevad näiteks tulevikutarindid, liitajavormide kasutus kvotatiivi funktsioonis (vt Metslang 1994: 248), isikuvormide sekundaarkasutused (vt Erelt 1990). Läänemeresoome keelte *m*-infinitiivi käändevormid on lokalismi tüüpiline näide: sündmuse aega käsitatakse kohana (XII), kuhu siirduakse, kus ollakse või kust lahutatakse. See on üks progressiivi allikaid paljudes keeltes, kaasa arvatud inglise keel; progressiivtarind on olemas eesti ja soome keeles (37a), (37b); selle alged leiduvad ka saksa keeles (37d).

(XII) SÜNDMUSAEG ON KOHT

(37a) Tund on algamas

(37b) Tunti on alkamassa

(37c) Die Stunde fängt an / beginnt

(37d) (Die Stunde ist am Beginnen)

Lõpetuseks. Siin vaadeldud grammatikametafoorid kujutavad endast üsnagi juhuslikku, eesti keelt kord soome, kord saksa keelega kõrvutades kujunenud valikut. Kui siiski üritada liigitada esitatut leviku põhjal, eristuvad selgemate juhtudena järgmised rühmad.

1. Nii soome kui saksa vastetes vähemalt mõnevõrra levinud on eesti käändevormides realiseeruv metafoor (IV) OBJEKT TULEB SUBSTANTSIST VÄLJA, kaassõnades realiseeruvad metafoorid (V) ROHKEM ON ÜLES, VÄHEM ON ALLA, (X) VAHEND ON ABIMEES ning verbivormides realiseeruv (XII) SÜNDMUSAEG ON KOHT.

2. Eesti keelt ühendavad saksa, kuid mitte soome keelega eesti käändevormides realiseeruvad metafoorid (I) TERVIK ON OSA OMANIK, (III) TAHEND ON KAASLANE ja kaassõnades realiseeruv metafoor (XI) TUNNETAMINE ON NÄGEMINE;

3. Eesti keelt ühendab soome, kuid mitte saksa keelega käändevormimetafoor (VI) OMAMINE ON PAIKNEMINE, sidesõnades realiseeruv (VII) PÕHJUS ON KAASNEMINE.

Nii mõnegi eesti grammatika metafoori jälgede ajamine ja juurte otsimine on juba omaette uurimisteema. Siinkohal punkti pannes aga tõdeme, et keel ja ta kasutus on metafoore täis.

KIRJANDUS

- Claudi, Ulrike; Heine, Bernd 1986.** On the metaphorical base of grammar. – *Studies in Language* 10–2, 297–335.
- Emanatian, Michele 1992.** Chagga ‘come’ and ‘go’: metaphor and the development of tense-aspect. – *Studies in Language* 16–1, 1–33.
- Erelt, Mati 1990.** Kõneleja ja kuulaja kaudse väljendamise võimalusi eesti keeles. – *Keel ja Kirjandus* 1, 35–39.
- Erelt, Mati 1998.** Mõnest tähendusnihkest tänapäeva eesti keeles. – *Keel ja Kirjandus* 12, 816–822.
- Fleischman, Suzanne 1989.** Temporal distance – a basic linguistic metaphor. – *Studies in Language* 13/1, 1–50.
- Heine, Bernd 1994.** Areal influence on grammaticalization. – *Language Contact and Language Conflict*. Ed. Martin Pütz. Amsterdam, Philadelphia: Benjamins. 55–68.
- Heine, Bernd 1997.** *Possession: Cognitive Sources, Forces, and Grammaticalization*. Cambridge UP.
- Heine, Bernd; Claudi, Ulrike; Hünemeyer, Frederike 1991.** *Grammaticalization. A Conceptual Framework*. Chicago and London: University of Chicago Press.
- Koivisto, Vesa 1992.** Metafora verbijohdosten käyttö- ja muutosvoimana. – *Metafora – ikkuna kieleen, mieleen ja kulttuuriin*. Helsinki: SKS. 91–104.

- Krikmann, Arvo 1992.** Muutama sana metonymiasta. – *Metafora – ikkuna kieleen, mieleen ja kulttuuriin*. Helsinki: SKS. 79–90.
- Lakoff, George; Johnson, Mark 1980.** *Metaphors We Live by*. University of Chicago Press.
- Metslang, Helle 1994.** Temporal Relations in the Predicate and the Grammatical System of Estonian and Finnish. Oulun yliopiston suomen ja saamen kielen laitoksen tutkimusraportteja 39. Oulu.
- Metslang, Helle 1996.** The developments of the futures in the Finno-Ugric languages. – *Estonian: Typological Studies I. Publications of the Department of Estonian of the University of Tartu* 4. Ed. M. Erelt. Tartu. 123–144.
- Ojutkangas, Krista 2000.** Grammaticalising habitive constructions in Finnic: *käsi* ‘hand’ in Estonian and Finnish. – *Facing Finnic. Some challenges to historical and contact linguistics*. Finno-Ugrian Society – Department of Finno-Ugrian Studies of the University of Helsinki. *Castrenianumin toimitteita* 59. Ed. Johanna Laakso. Helsinki. 137–155.
- Vainik, Ene 1995.** Eesti keele väliskohakäänete semantika kognitiivse grammatika vaatenurgast. Tallinn.